

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת שמות: הצלת כלל ישראל

מאז כינונה, נמצאת מדינת ישראל במלחמה מתמדת מול האויבים. הלוחמים מגלים מסירות נפש והקרבה נפשית וגופנית להצלת חבריהם במלחמה ולהצלת עם ישראל. מסירות הנפש הזו מעלה שאלה, האם אכן חייב להסתכן עבור חברו במלחמה? לדוגמה: האם חייב המשמש כחובש חייב להסתכן בעצמו ולהיכנס לקו האש כדי להציל את חברו שנמצא בסכנה ודאית? האם חבלן משטרה חייב להסתכן בפירוק מטען חבלה? התשובה נראית פשוטה, אך אין כן פני הדברים.

שאלות אלו בהן פתחנו מעמדות בין שני ערכים חשובים - בין חובת הצלת חברו מסכנה ודאית, חובה הנלמדת מהפסוק 'לא תעמוד על דם רעיד',¹ לבין החובה האישית המוטלת על האדם עצמו להישמר מכל סכנה, שנאמר 'וחי בהם'² כפי שלימד רבי עקיבא 'וחי אַחִידָ עִמָּךְ - חייך קודמים לחיי חבריך'.³ האם אדם חייב או רשאי להיכנס לספק סכנה ולעבור על הצו האישי 'וחי בהם', כדי להציל את חברו שנמצא בסכנה ודאית ולממש את הציווי להצלתו? האם יש הבדל בין הצלת יחידים להצלת כל ישראל?

בפרשת השבוע מצוה הקב"ה את משה ששהה במדין לשוב למצרים: 'לֵךְ שָׁב מִצְרָיִם כִּי מָתוּ כָּל הָאֲנָשִׁים הַמְּבַקְשִׁים אֶת נַפְשְׁךָ'.⁴ מדוע הסיבה שמה יכול לשוב למצרים להציל את עם ישראל היא רק משום שלא נשקפת לו סכנת חיים, 'כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך', הרי עם ישראל נמצא בסכנה תמידית וזו הסיבה המרכזית שיש להצילם גם במחיר חשש סכנה למשה?

מכך הוכיח הרב מאיר שמחה מדוניסק⁵ שאכן משה לא היה רשאי לחזור למצרים כאשר נשקפת לו סכנת נפשות, אף שאינה ודאית, למרות שעם ישראל נתון בסכנת נפשות ודאית. לדבריו, אין חובה על אדם להכניס את עצמו לספק סכנה כדי להציל את כל עם ישראל.

בספרו 'אור שמח' על הרמב"ם⁶ הביא הרב מאיר שמחה הוכחה נוספת לכך מדברי המשנה⁷ העוסקת ברוצח בשגגה שנמצא בעיר מקלט, שאינו יוצא משם לעולם. על כך מוסיפה המשנה, שאפילו כל ישראל נמצאים בסכנת נפשות והרוצח יכול להצילם, הוא לא יוצא מעיר המקלט: 'ואפילו ישראל צריכין לו, ואפילו שר צבא ישראל כיואב בן צרויה, אינו יוצא משם לעולם, שנאמר אשר נס שמה, שם תהא דירתו שם תהא מיתתו שם תהא קבורתו'.⁸ הרמב"ם⁸ הביא הלכה זו והוסיף שאם בכל זאת יצא הרוצח מעיר מקלט כדי להציל את כל ישראל, ופגע בו גואל הדם והרגו, אין זו רציחה. הלכה זו תמוהה ביותר, כפי שתמה תפארת ישראל,⁹ הלא כל ישראל נמצאים במציאות של סכנת נפשות ודאית ומדוע לא התירו לרוצח שיכול להצילם לצאת מעיר המקלט ולהושיע את כל ישראל?

מכך הוכיח הרב מאיר שמחה, שאין כל חובה על אדם להכניס עצמו לספק סכנה, אפילו אם המחיר לכך הוא חוסר הצלת כל ישראל הנתונים כעת בסכנה ודאית.¹⁰

משיטתו עולה השוואה בין הצלת יחיד להצלת כל ישראל, וכשם שאין חובה על אדם להיכנס לספק סכנה עצמית עבור הצלת חברו היחיד, כך הוא אינו חייב להיכנס לספק סכנה כדי להציל את כל ישראל.

¹ ויקרא (יט, טז). ראו גם: רמב"ם (הלי רוצח פ"א הי"ד); שולחן ערוך (ח"מ סימן תכו סעיף א).

² ויקרא (יח, ה).

³ בבא מציעא (סב ע"א).

⁴ שמות (ד, יט).

⁵ משך חכמה (שמות ד, יט).

⁶ אור שמח (הלי רוצח פ"ז הי"ח).

⁷ מכות (פ"ב מ"ז).

⁸ רמב"ם (הלי רוצח פ"ז הי"ח).

⁹ תפארת ישראל (בועז, מכות פ"ב אות ב).

¹⁰ כ"כ ערוך השולחן (ח"מ סימן תכה סעיף נז).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

בין הצלת יחיד להצלת כל ישראל

אולם, יש פוסקים¹¹ שהבחינו בין הצלת יחידים להצלת כל ישראל. כלומר, אף שאין חיוב על האדם להסתכן ולהכניס את עצמו לספק סכנה עבור הצלת חברו שנמצא בסכנה ודאית, מכל-מקום חובה עליו להסתכן כדי להציל את כלל ישראל.

בדבריהם הם דחו את ראיותיו של הרב מאיר שמחה, שכן אי-יציאת הרוצח מעיר מקלט הינה 'גזירת הכתוב' שאינו יוצא לכל סיבה שהיא, כדברי המשנה: "שנאמר אשר נס שמה, שם תהא דירתו שם תהא מיתתו שם תהא קבורתו"⁷, ואין ללמוד מכך עיקרון הלכתי רחב למקרים אחרים בהם כל ישראל עומדים בסכנה.¹²

גם את הראיה שהביא הרב מאיר שמחה ממשוה שיכל לחזור למצרים להצלת כל ישראל רק משום שמתו האנשים שרוצים להורגו ולא נשקפת לו סכנה, דחו הפוסקים בטענה שלא ניתן ללמוד מדיוק במקרא דין הלכתי העוסק בסכנת נפשות, בעוד שניתן לפרש את האירוע בדרכים שונות.¹³

זאת ועוד, הרב מאיר דן פלוצקי¹⁴ הביא שתי ראיות שיש חובה על אדם להסתכן כדי להציל את כל ישראל הנמצאים בסכנת נפשות. אחת הראיות היא מפנחס שהסתכן ונכנס להרוג את החוטאים בבעל-פעור, ובכך הציל את כל ישראל כשנעצרה המגפה. הראיה השנייה שהביא היא מאסתר המלכה שהסתכנה ונכנסה למלך שלא כדת כדי להציל את כל ישראל.

מדברים אלו אנו למדים על הבחנה מובהקת בין דיני היחיד לדיני כל ישראל, ואין ללמוד מדיני יחיד שאינו מחויב להסתכן כדי להציל את חברו לדיני הצלת כל ישראל שהיחיד מחויב להסתכן עבור הצלתם.

במקבץ תשובות של הרב אברהם יצחק קוק¹⁵ ישנו עיסוק נרחב ביחס שבין היחיד לכלל ישראל. לדבריו, אמנם אין אדם חייב להסתכן כדי להציל את חברו שנמצא בסכנה, אך הוא כן חייב להסתכן עבור למען הצלתם של כלל ישראל, בניגוד לדעת הרב מאיר שמחה.¹⁶

לדבריו, יש להבחין בין יחיד ורבים לבין כלל ישראל שאינם צירוף של יחידים אלא מדובר על הגדרה הלכתית מובהקת כישות עצמאית,¹⁷ שגם במקרה ויהיו בארץ ישראל מיעוט מהעם היהודי מכל-מקום יושבי הארץ מוגדרים 'כלל ישראלי' אף שמועטים הם.¹⁸

לפיכך הוא טוען שאמנם רבי עקיבא אמר 'חייך קודמים לחיי חברך' ואין חובה על האדם להסתכן כדי להציל את חברו, אבל אם הצלת כלל ישראל לפניו אין כל מקור שימנע זאת, משום שהדבר כה פשוט שלמען הצלת כל האומה הישראלית חובה על היחיד למסור נפשו עבורה.

¹¹ ראו: שו"ת יביע אומר (ח"ט חו"מ סימן יב אות ח).

¹² הרב יצחק הרצוג (שו"ת היכל יצחק, או"ח סימן לט אות ב; פסקים וכתבים, או"ח ח"א סימן מט אות ב). כ"כ: הרב משה שטרנבוך (בשו"ת שרידי אש, ח"ב יו"ד סימן לד אות יב). לביאור נוסף, ראה: חשק שלמה (מכות יא ע"ב); שו"ת שרידי אש (ח"ב יו"ד סימן לד אות יב).

¹³ הרב יצחק הרצוג (שו"ת היכל יצחק, או"ח סימן לט אות ג; פסקים וכתבים, או"ח ח"א סימן מט אות ג). המועדים בהלכה (המלחמה, עמוד טז).

¹⁴ כלי חמדה (פרשת פנחס אות א).

¹⁵ שו"ת משפט כהן (סימן קמג; סימן קמד; סימן קמח). ראו: נחום רקובר (יכלל ישראל - פילוסופיה ומשפט), תחומין כרך טז עמוד 211-232; בירורים בהלכות הראייה (עמוד 73-90; עמוד 146-121).

¹⁶ המועדים בהלכה (המלחמה, עמוד טו-טז) הביא מחלוקת זו.

¹⁷ השוו כן לדברי הרי"ד סולובייציק (על התשובה, עמוד 74; דברי הגות והערכה, עמוד 225; נפש הרב, עמוד נ).

¹⁸ ראו: תענית (יא ע"ב); מנחת חינוך (מצווה רפד אות כד); רבינו יונה (ברכות ז ע"ב מדפי הרי"ף); זוהר (ח"ג פרשת אמור צג ע"ב); רמב"ם (הלי שגגות פ"י"ג ה"ב); צפנת פענח (סנהדרין מג ע"ב ד"ה לפי שלא); מהר"ל (נצח ישראל פ"י); אורות הקודש (ח"ב עמוד תכג; ח"ד עמוד תקב; שם עמוד תקיט).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

מלחמות ישראל

לאור דברים אלו עלינו לשוב למלחמות ישראל, שם מוסרים היחידים את עצמם עבור הצלת חבריהם והאומה, ועלינו לברר מהי סיבת ההיתר, מדוע הדבר לא נאסר משום הציווי האישי המוטל על האדם להישמר מסכנה, 'וחי בהם'? התשובה טמונה בהבחנה בין דיני היחיד לדיני כלל ישראל. הפוסקים¹⁹ כתבו שאין דין 'וחי בהם' על האדם היחיד בעת מלחמה ואם הוא נכנס למלחמה ומסתכן הוא אינו עובר על ציווי התורה 'וחי בהם'. לדבריהם, זו גם הסיבה המתירה למנהיגי העם להוציא את החיילים למלחמה ולסכן אותם, שכן החלטה כזו היא החלטה המבוססת על הלכות מדינה והנהגת האומה כולה, שכאשר רואים מנהיגי הציבור שיש עילה מבוססת ליציאה למלחמה יש בסמכותם לסכן את היחידים עבור האומה כולה.²⁰

זהו ההבדל המהותי בין יחיד לכלל ישראל. הסיבה שאין היחיד מחויב להסתכן עבור הצלת חברו היא משום שמוטל עליו להישמר ולא להיכנס לסיכון עצמו, כדברי רבי עקיבא: 'יְחִי אֶחָיֶךָ עִמָּךְ - חַיִּיךָ קוֹדְמִים לְחַיֵּי חֲבִירְךָ'. אך כאשר מדובר על מלחמה ציבורית, מערכת השיקולים אינה בין יחיד ליחיד אלא בין היחיד לאומה כולה. הסביר זאת היטב הרב שאול ישראל²¹, שבעת מלחמה בה האומה כולה זקוקה להצלה נהפכים כל ישראל לגוף אחד ואין אנו מתחשבים בפרטים היחידים:

כי במלחמה תוכן הדברים שכלל ישראל נהפך לגוף אחד, ולא בתור פרטים אנו מסתכלים עליהם, כי טובת הכלל היא באותה שעה לנגד העיניים ולא ישגוהו על הפרט.

לאור דברים אלו, הורה הרב אליעזר יהודה ולדינברג²² שחובש קרבי בעת מלחמה מחויב להסתכן כדי להציל את חברו מסכנת מוות ודאית:

כשם שהותרה עצם המלחמה... להכניס בסכנה עם רב, כך אחת מהלכותיה היא שכל אחד ואחד מאנשי הקרב מחויב למסור את נפשו להציל את משנהו מסכנה שנקלע בה מגרמת המלחמה... וכשם שהכלל של וחי בהם לא חל במלחמה, כך הכלל של חיך קודמים ג"כ לא חל במלחמה אלא כאיש אחד מחויבים למסור כל אחד ואחד את נפשו בעד הצלת חייו של משנהו, ונכנס זה ג"כ בכללי הלכות ציבור והנהגת המדינה ותקנתה. נמצאנו למדים על מחלוקת בין שני כהנים גדולים, הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק והרב אברהם יצחק הכהן קוק, בשאלה האם אדם יחיד מחויב להסתכן עבור הצלת כלל ישראל. ונסיים בדברי הרב יצחק הרצוג שכתב:

ואין ספק שהצדק עם הגאון הכהן הגדול מאחיו רא"י קוק ז"ל, שבנוגע להצלת כלל ישראל, הכל מודים שחייב להעמיד עצמו בסכנה. וכך הדעת דעת תורה נוטה בהחלט, וכשזוהו עניין של מלחמת כלל ישראל הרי זהו בסוג אחר בכלל.²³

¹⁹ מנחת חינוך (מצווה תכה אות א); שו"ת אמרי אש (יו"ד סימן נב); העמק דבר (דברים כ, ח); שו"ת משפט כהן (סימן קמג); חידושי מרן רי"ז הלוי (הפטרות פרשת בשלח).

²⁰ שו"ת חתם סופר (ח"י סימן מד); שו"ת משפט כהן (סימן קמג); הרב יצחק הרצוג (שו"ת היכל יצחק, או"ח סימן לט אות ג; פסקים וכתבים, או"ח ח"א סימן מח אות ז עמ' ריז); הרב שאול ישראל (חוות בנימין, סימן יז אות ו); שו"ת ציץ אליעזר (חלק יב סימן נז אות ב); רי"ד סולובייצ'יק (נפש הרב, עמוד צח). להסבר שונה בהעדר 'וחי בהם' המבוסס על מנהגו של עולם, ראו: שו"ת שם אריה (סימן כז); שבת מיהודה (שער ראשון, פרק יט אות ב-ג); הנצי"ב (העמק דבר, בראשית ט, ה ד"ה מיד; הרחב דבר, שם אות א; מרומי שדה, עירובין מה ע"א).
²¹ עמוד הימיני (סימן יד אות ז).

²² שו"ת ציץ אליעזר (חלק יב סימן נז). ראו גם: שו"ת ציץ אליעזר (חלק יג סימן ק אות ז). כ"כ הרב יצחק זילברשטיין (שיעורי תורה לרופאים, ח"ב סימן קיד; שם סימן קיג) אודות חבלן משטרה בפירוק מטעני נפץ.
²³ שו"ת היכל יצחק (או"ח סימן לט אות ג).